

XV-XVI. Yüzyılda Turhal Kazası'nda Nüfus- Toprak İlişkisi

The Relationship between Population and Land in Turhal in the 15th and 16th Century

Alpaslan Demir*

Özet

Bu çalışmada, Turhal Kazası'nın 1455-1574 tarihleri arasındaki nüfus değişimi konu edilerek, bu değişimin ekilebilir toprak üzerindeki etkisi irdelenmektedir. Bu bağlamda, Turhal Kazası'nın bahsi geçen döneme ait dört mufassal tahrir defteri verileri ekseninde, ekilebilir arazinin üzerinde bir nüfus baskısının olup olmadığı sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: XVI. Yüzyıl, Tahrir Defterleri, Demografi, Toprak, Turhal

Abstract

This study will examine the change in the population rate of the town of Turhal between the years 1455 and 1574, and its effect on arable land. Within this framework, it is questioned whether there is a population pressure upon the arable land based on four Turhal tax registers belonging to the aforementioned years.

Key Words: 16th Century, Tax Registers, Demography, Agricultural Geology, Turhal

Giriş

XVI. yüzyılda Osmanlı şehir ve kırsalında bir nüfus artışı vuku bulduğu ve nüfusun yaklaşık iki kat arttığı ifade edilmektedir. Bahsi geçen bu nüfus artışı ile ekilebilir toprak, dolayısıyla nüfus ile üretim arasındaki dengenin nasıl bir seyir izlediği sorusuna pek çok araştırmacı cevap aramıştır. Bu durumu bir problem olarak ele alan ve cevap arayan öncü çalışma hiç şüphesiz Cook'un, Hamid ve Aydın livaları ile Tokat kazasına ait toplamda 700 köyün tahrir verilerine göre hazırladığı eseridir. Üç bölüm halinde yaptığı çalışmasında Cook, öncelikle "Braudel'in Tezi: Eski Kanıt" başlığı altında Braudel'in nüfus ve üretimle ilgili tezlerini ele alır ve onların niçin tatmin edici olmadıklarına dair görüşlerini ortaya koyar. "Braudel'in Tezi: Yeni Kanıt" başlığını verdiği ikinci bölümde

---

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Tokat.
(e-posta: alpaslandemirtr@yahoo.com).

kendi çalıştığı alana ait kaynakların verilerinden elde ettiği sonuçları değerlendirir. Son bölüm ise “Nüfus Baskısı ve Sosyal Düzen” başlığını taşımakta olup, Cook’un kendi ifadesi ile bu bölümün amacı araştırmanın kalıbını sosyal tarih çerçevesinde ekonomik tarihe yerleştirmektir. Cook bu çalışmasında, Braudel ve Barkan’ın¹ ifade ettikleri aşırı nüfus artışından ziyade nüfus baskısının belirginleşmesinden bahsetmekte ve XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın sonları arasında geçen süreçte nüfus ile ekilebilir arazi arasındaki dengenin bozulduğu sonucuna varmaktadır.² Buna karşın Huricihan İslamoğlu, nüfus artışının köylülerin mülksüzleşmesine ve bir geçinme krizine yol açmadığı görüşündedir.³ İslamoğlu’nun bu görüşleri ise Oktay Özel tarafından eleştirilmiştir.⁴ Özel’in İslamoğlu’nu eleştirisi⁵ sırasında kendi savını

¹ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, İmge Yay., Ankara 1993, s. 485-487; Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 17.

² Michael Allan Cook, *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, London Oxford University Press, Newyork Toronto 1972, s. 10-11. Cook, defterlerdeki veriler için duyduğu tereddütlerden dolayı, kitabının son paragrafında, çalışmasının bütün sonuçlarının şüpheli/belirsiz olduğunu da ifade etmiştir, bkz. Michael A. Cook, a.g.e., s. 44.

³ Huri İslamoğlu, “16. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, s. 70; Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 172-186. Fakat Huri İslamoğlu ve Suraiya Faroqhi’nin ortak makalesinde, tarımsal üretimin nüfus artışıyla başa çıkmada yetersiz kaldığı, buna kırsal alandaki sosyal huzursuzluğun eklenmesi ile de hem tarımda hem de üretimde gelişimin durduğu ve kırsalda yaşanan geçim zorluğunun köylülerin buralardan kaçmasına neden olduğu ifade edilmektedir, bkz. Huri İslamoğlu ve Suraiya Faroqhi, “Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia”, *Review*, II, 3, 1979, s. 432-433.

⁴ Oktay Özel, “Nüfus Baskısından Krize: 16.-17. Yüzyıllarda Anadolu’nun Demografi Tarihi’ne Bir Bakış”, VIIIth *International Congress on the Economic and Social History of Turkey*, (Papers, June 18-21, 1998, Bursa-Turkey), Morrisville: Lulu Press, 2006, s. 221-222. Ayrıca bkz. Oktay Özel, “Population Changes in Ottoman Anatolia During The 16th and 17th Centuries: ‘Demographic Crisis’ Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, 36, Cambridge University Press, 2004, s. 185-186.

⁵ “Hemen fark edileceği üzere, İnan’ın ana sorunsalı daha önceki bir çalışmasında bir olgu olarak kabul ettiği 16. yüzyılın sonlarında geçim buhranı, kişi başına düşen tahıl üretimindeki düşüş buna karşın fiyat artışı, toprakların parçalanması ve artan sayıda köylünün topraksızlaşması şeklinde tezahür eden “nüfus baskısı” değil, sözkonusu nüfus artışının köylü ekonomisini ve kırsal alandaki ilişkileri ne yönde ve ne derecede etkilediğidir. Bununla birlikte, İnan, bu dönemde Anadolu kırsalında köyden kente yönelik nüfus hareketliliğinin nedenleri üzerinde dururken, bu hareketliliğin gerisindeki demografik baskının boyutunu küçültmeye çalışmakta, dolayısıyla nüfus baskısı tezini reddetmektedir. Bunu yaparken de kullandığı kaynakların bu yöndeki verilerine karşılık

desteklemek amacıyla atıf yaptığı Mehmet Öz'ün çalışmaları XVI. yüzyıl boyunca geçen sürecin köylü aleyhine işlediğini, ekilebilir alanlar ile nüfusun dengeli artmadığını, hane başına düşen üretim miktarının azaldığını ortaya koymuştur.⁶ Keza Ordu Kazası'nı inceleyen Bahaeddin Yediyıldız da üretim artışının nüfus artışı hızının gerisinde kaldığını ifade etmiştir.⁷

Bu çalışmanın amacı, yukarıda bahsi geçen araştırmalardan hareketle, nispeten ufak sayılabilecek bir Anadolu kazası olan Turhal'ın XV-XVI. yüzyıllardaki nüfus ve ekilebilir toprak miktarı ilişkisinin nasıl bir seyir aldığını mevcut dört adet mufassal tahrir defteri verileri çerçevesinde irdelemektir.⁸ Bu defterlerden üçü Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde olup 1455,⁹ 1485¹⁰ ve 1520¹¹ tarihlerini; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan son defter ise 1574¹² tarihini taşımaktadır.

Yeşilirmak nehrinin geçtiği vadi üzerine kurulu olan Turhal Kazası, 1393 yılında Amasya ve çevresini ele geçiren Osmanlı Devleti ile Kadı Burhaneddin Devleti arasında nüfuz mücadelelerinin geçtiği bir saha olmuştur. Bu nüfuz mücadelesi, Kadı Burhaneddin'in ölümü ile son bulmuş ve 1398 yılında Turhal, Osmanlı topraklarına katılmıştır.¹³ Osmanlı topraklarına katılması sonrası Turhal'ın demografik, iktisadi ve idari yapısına yönelik ilk bilgiler 1455 tarihli

---

yukarıda zikredilen, henüz yeterince veriyle desteklenmemiş, bir dizi ihtimali ön plana çıkarmaktadır.”, bkz. Oktay Özel, “Nüfus Baskısından Krize: ...”, s. 221.

⁶ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 179-181; Mehmet Öz, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 66-73; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatik*, (Editör: Halil İnalçık-Şevket Pamuk), Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s. 17-32. Mehmet Öz, köylülerin üretimini ekonomik buğday muadiline çevirerek çeşitli hesaplamalarla hane/kişi başına düşen net üretimi buğday cinsinden ortaya koymuş ve XVI. Yüzyıl sonlarına doğru hane/kişi başına düşen net üretimde azalma olduğu sonucuna varmıştır, bkz. Mehmet Öz, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul 1997, s. 77-90.

⁷ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s. 118-119, 133.

⁸ Turhal'ın XV-XVI. Yüzyıldaki durumu ile ilgili Ahmet Şimşirgil'in bir makalesi bulunmaktadır. Fakat bahsi geçen makalede nüfus-toprak ilişkisine dair bir bahis yoktur, bkz. Ahmet Şimşirgil, “XV ve XVI. Asırlarda Turhal”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 8, İstanbul 1997, s. 463-494.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (BOA.TD.) 2, s. 194-234.

¹⁰ BOA.TD. 19, s. 174-197.

¹¹ BOA.TD. 79, s. 305-331.

¹² Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi Tapu Tahrir Defteri (TKGM.KKA.TD.) 12, vrk. 90 b-107 a.

¹³ Ahmet Şimşirgil, a.g.m., s. 463.

mufassal tahrir defterinde yer almaktadır. Bu deftere göre, nahiye¹⁴ olarak kaydedilen Turhal'a bağlı 39 köy ve 3 mezra bulunmaktadır. 1485 tarihinde 36 köy ve 2 mezrası olan Turhal yine nahiye olarak zikredilmiştir.¹⁵ 1520 tahririnde artık kaza olarak kaydedilmiş olan Turhal'ın 34 köy ve 3 mezrası vardır. Köy sayısının düşüş göstermesinin nedeni İnepazarı, Tavukçu ve Erkilet köylerinin 1520 tahririnden önce Tokat'ın Kazabad Nahiye'sine bağlanmış olmasıdır. Buna karşın, Boğabağı isimli yeni bir köy Turhal'a bağlı olarak kayıtlıdır. 1574 yılında ise Turhal'ın 34 köy ve 5 mezrası bulunmaktadır.

Turhal Kazası'nın Nüfusu

Osmanlıda, “cum'a kılunur ve bâzârı durur” yer olarak tanımlanan şehrin, 400-1000 arası vergi nüfusu olan yerleşmeleri küçük şehir, 1000-3000 arası vergi nüfusu olan yerleşmeleri orta büyüklükte şehir, 3000'den fazla vergi nüfusu bulunan yerleşmeleri ise büyük şehir olarak nitelendirilmektedir.¹⁶ Bu bağlamda, 1574 yılı verilerine göre Turhal'ın, şehir merkezinde kayıtlı 423 ve kırsalında kayıtlı 3179 vergi nüfusu ile küçük bir Anadolu kazası olduğu söylenebilir. Bu küçük Anadolu kazasının 1455-1574 tarihleri arasında hem şehir merkezi hem de kırsalında kayıtlı reayanın tamamı Müslüman olup gayrimüslim bulunmamaktadır. Turhal Kazası'nın 1455-1574 tarihleri arasında mevcut tahrir defterlerinde kayıtlı toplam vergi nüfusu aşağıdaki tabloda da (bkz. Tablo I) görüldüğü üzere 1520 yılı hariç artış göstermiştir. 1455 yılında Turhal şehir merkezinde kayıtlı 81 vergi neferi bulunurken bu sayı 1485'te 119, 1520'de 150 ve 1574'te 423 olarak kaydedilmiştir. Turhal şehir merkezi kayıtları içerisinde

¹⁴ Bu defterde Tokat, Sivas, Zile, Turhal gibi büyük idari birimler için nahiye tabiri kullanıldığı gibi, Turhal'a bağlı olarak kaydedilen Erkilet örneğinde olduğu gibi daha küçük idari birimler için de nahiye ifadesi zikredilmiştir. Ayrıca, Hüseyinova, Komanat, Yıldız için ise “vilâyet” tabiri kullanılmıştır, bkz. BOA.TD. 2, s. 1. Bu durum için Adnan Gürbüz, “Bu durumda, bir sancak birliğini ifade eden büyük yerleşme birimleri ile daha küçük çaplı yerleşme birimlerinin aynı ad altında ifade edilmelerinin sebebinin, başlarında bulunan idarî veya askerî görevlinin tasarruf ettiği belli miktardaki zeamet veya timar mıntikasından kaynaklanabileceği düşünülebilir.” yorumunu yapmaktadır, bkz. Adnan Gürbüz, “XV-XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehrinde İdari ve Ekonomik Yapı”, *Vakaflar Dergisi*, XXVI, Ankara 1997, s. 89.

¹⁵ 1455 yılında köy olarak kaydedilen fakat harap olmaları dolayısıyla nüfus barındırmayan Hacılar ve Öğüt köyleri ile reayası derbentçi olarak kaydedilen Çilehane köyü ve 7 vergi nüfusu bulunan Samiri köyü 1485 tarihinde artık kayıtlı değildir. Buna karşın yeni bir köy, 8 vergi neferlik Kürtler, Turhal'ın idari sınırları içerisinde.

¹⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, (Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1994, s. 12; Suraiya Faroqhi-Leila T. Erder, , “Anadolu Şehirsel Ağının Onaltıncı Yüzyıldaki Gelişimi”, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (Çeviren: Emine Sonnur Özcan), Doğu Batı Yay., Ankara 2006, s. 13-14.

1485 yılında 1 nefer Türkmen, 1520 yılında 1 nefer Türkmen ve 2 nefer şarki¹⁷, 1574 yılında ise 2 nefer Yörük kaydının olması, şehir merkezi nüfusunun artışıdaki etkenlerden birinin de göç olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁸

Turhal kırsalının vergi nüfusu 1455 yılında 986, 1485 yılında 1355 olarak kaydedilmiştir. 1520 yılında, sebeplerine ileride değinileceği üzere, nüfusta bir azalma meydana gelmiştir. 1520 yılında 1122 olan nefer sayısı 1574 yılında 3179 olmuştur.

Tablo I: Turhal Kazası'nın Vergi Nüfusu (1455-1574).

		(1455) BOA.TD. 2	(1485) BOA.TD. 19	(1520) BOA.TD. TD. 79	(1574) TKGM.KKA.TD. 12
Turhal Şehir Merkezi	Nefer	81	119	150	423
	Hane	76	89	93	188
	Mücerred	5	30	57	235
Turhal Kırsalı	Nefer	986	1355	1122	3179
	Hane	863	1014	885	1478
	Mücerred	123	341	237	1701
Turhal Kazası Toplamı	Nefer	1067	1474	1272	3602
	Hane	939	1103	978	1666
	Mücerred	128	371	294	1936

Demografinin önemine değinen Barkan, “Diğer taraftan, tarihte tetkik mevzuu yapılabilecek kadar az-çok büyük bir ehemmiyet arz eden her hadisenin demografik sahada daima bir aksi ve neticesi bulunmaktadır.”¹⁹ yorumunu yapmaktadır. Bu doğrultuda, Turhal Kazası'na ait vergi nüfusu verilerinin hem sayısal bir değer olarak ne anlam ifade ettiğini, hem de XV-XVI. yüzyıl içerisinde nasıl bir seyir takip ettiğini görme adına yıllık nüfus artış hızlarına bakmakta yarar vardır (bkz. Tablo II).

¹⁷ Tahrir Defterlerinde geçen Şarkıyan kayıtları için bkz. Alpaslan Demir, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, Ankara 2011, s. 51-66.

¹⁸ Göç kayıtları en yoğun olarak XVI. Yüzyılın ortasına ait defterlerde görülmektedir, bkz. Alpaslan Demir, , *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 211-219. Turhal'ın bu dönemine ait tahrir defterinin olmaması nedeniyle şehir merkezine ne kadar göçmen gelmiş olabileceğine dair fikir yürütmek zor. Fakat diğer tahrirlerde geçen göç kayıtları, Turhal şehir merkezi nüfusunun artmasında göçün de etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ...”, s. 3.

Tablo II: Turhal Kazası'nın Yıllık Nüfus Artış Hızları (1455-1574).

Yıllık Nüfus Artış Hızı ‰ (Binde)			
	Şehir	Kırsal	Şehir ve Kırsal
1455-1485	+ 12,49	+ 10,61	+ 10,79
1485-1520	+ 6,39	- 5,39 / -1,75	- 4,22 / - 0,88 ²⁰
1520-1574	+ 19,25	+ 19,45	+ 19,44
1455-1574	+ 13,88	+ 9,87 / + 10,92	+ 10,26 / + 11,24 ²¹

XVI. yüzyılda Akdeniz havzasında bir nüfus artışı yaşandığı ve nüfusun kabaca iki katına çıktığı ilk defa Fernand Braudel tarafından dile getirilmiş²² ve Braudel'in ortaya koyduğu tez Osmanlı için Barkan tarafından desteklenmiştir.²³ Cook ise yaptığı çalışmada, Braudel ve Barkan'ın aksine aşırı nüfus artışından ziyade nüfus baskısının belirginleşmesinden bahsetmektedir.²⁴ Oktay Özel²⁵ ve Mehmet Öz²⁶ de Cook ile aynı görüş doğrultusundadır.

Braudel'in Akdeniz havzası için öngördüğü yıllık ‰ (binde) 7 nüfus artış hızı²⁷ oranına karşın XVI. yüzyıl Anadolu'su için bu rakamın ‰ 10-15 aralığında olması daha makul görülmektedir.²⁸ Dolayısıyla, yıllık nüfus artış hızı ‰ 10-15 aralığının altında veya üstünde olan yerleşmelerde verilerin dikkatli tahlil edilmesinde yarar vardır.²⁹ Bu çerçevede ele alındığında Turhal şehir merkezinde ‰ 6,39, kırsalında eksi yönlü ‰ -5,39 olan 1485-1520 aralığı ile şehir ve kırsalda yaklaşık ‰ 20 yıllık nüfus artış hızı verileriyle 1520-1574 aralığı dikkat çekmektedir. Bu takdirde şu sorunun cevabı aranmalıdır. Diğer verilere göre şehir merkezinde yaklaşık ‰ 12-13, kırsalda ise ‰ 10 civarında

²⁰ İkinci oranlar, daha doğru sonuca ulaşabilme adına 1520 yılında Turhal'a bağlı olmayan Erkilet, Tavukçu ve İnepazarı köylerinin 1485 yılında kaydedilen toplam 163 neferinin göz ardı edilmesinin sonucudur.

²¹ İkinci oranlar, daha doğru sonuca ulaşabilme adına 1574 yılında Turhal'a bağlı olmayan Erkilet, Tavukçu ve İnepazarı köylerinin 1455 yılında kaydedilen toplam 115 neferinin göz ardı edilmesinin sonucudur.

²² Fernand Braudel, *a.g.e.*, s. 485-487.

²³ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ...", s. 1-26.

²⁴ Michael A. Cook, *a.g.e.*, s. 10-11.

²⁵ Oktay Özel, "Nüfus Baskısından Krize: ...", s. 219-227; Oktay Özel, "Population Changes ...", s. 183-205.

²⁶ Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", s. 71.

²⁷ Fernand Braudel, *a.g.e.*, s. 486.

²⁸ Bu konuda bkz. Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 141-146; Alpaslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilig*, S. 50, Ankara 2009, s. 15-30; Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 157.

²⁹ Örnekleme için bkz. Alpaslan Demir, "XVI. Yüzyılda Koğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme", *Historystudies*, 3/2, 2011, s. 125-145.

olması gereken yıllık nüfus artış hızı 1485-1520 aralığında neden şehirde kısmen, kırsalda aşırı düşük, 1520-1574 aralığında ise yüksektir? Bu sorunun cevabını aramaya geçmeden önce 1455-1574 aralığında yıllık nüfus artış hızının Anadolu için öngörülen oran aralığında %o 10,26 olduğunu belirtmek gerekir.

1485-1520 aralığında Turhal kırsal nüfusunda % o -5,39 oranında gerileme gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle 1485 yılında kayıtlı 1355 nefer bulunurken, 1520 yılında kayıtlı nefer 1122'ye düşmüştür. Bu düşüşün ilk nedeni idari yapıda meydana gelen değişikliklerdir. 1455 yılında Turhal'a bağlı olarak kaydedilen Erkilet Nahiyesi³⁰, Nefs-i Erkilet ile Tavukçu, Hacılar, Arab Viranı ve İnepazarı köylerinden müteşekkildir. 1485 yılı tahririne göre Erkilet'in nahiyeliği kaldırılmış³¹ ve 1455 tahririnde kendine bağlı olan yerleşmelerle birlikte Turhal'a bağlı bir köy olarak kaydedilmiştir. 1520 tahririnde ise Erkilet, İnepazarı³² ve Tavukçu Turhal'a bağlı köyler arasında görülmemektedir. Bahsi geçen üç köy bu tarihte artık Tokat'ın Kazabad Nahiyesi sınırları içerisinde kayıtlıdır.³³ Reayasının derbendci olduğu kaydedilen fakat kaç nefer olduğunu bilemediğimiz Çilehane köyü 1455 yılından sonra kayıtlı değildir. 1455'te mevcut Hacılar ve Öğüt köyleri ise harab olmalarından dolayı nüfus barındırmıyordu. Bu üç köyün mevcut durumları göz önüne alındığında bir sonraki tahrirden önce ortadan kalkmış olması kuvvetle muhtemeldir. 1455'te mevcut Samiri köyünde sadece 7 nefer kayıtlıdır. Samiri, 1485 ve 1520 tahrirlerinde yazılı olmayıp, 1574 tahririnde ise mezra olarak geçmektedir. Bahsi geçen bu açıklamalar 1520 tahririnde ortaya çıkan nüfus azalmasını açıklamaya yeterli midir sorusuna verilecek cevap hayırdır. Çünkü, 1485 tarihinde nüfus barındıran, fakat 1520 tarihinde Kazabad Nahiyesi'ne bağlanan İnepazarı, Tavukçu ve Erkilet köylerini kapsam dışı bırakarak 1485-1520 nüfusunu kıyaslarsak yine de eksi yönde %o 2'lik bir yıllık nüfus artışı mevcuttur. 1485

---

³⁰ BOA.TD. 2, s. 206-211.

³¹ Erkilet Nahiyesi'ne bağlı olarak kaydedilen köyler birbirlerinden uzak yerlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla Erkilet Nahiyesi, coğrafi olarak oluşturulmuş bir idari birimden ziyade ekonomik sebeplere göre meydana getirilmiş bir idari yapıya benzemektedir. Nitekim 1485 yılı tahririnde ve sonrasında artık böyle bir nahiyeye yoktur.

³² 1520 tarihinden itibaren Ezine Pazarı şeklinde yazılmıştır, bkz. BOA.TD. 79, s. 137-139; BOA.TD. 287, s. 245-248; TKGM.KKA. TD. 14, vrk. 257 a-258 b.

³³ Tokat'ın Kazabad Nahiyesi'ne bağlanan Erkilet köyünde 1520'de 140 (bkz. BOA.TD. 79, s. 187-188), 1554'de 216 (bkz. BOA.TD. 287, s. 293-295), 1574'de 277 (bkz. TKGM.KKA.TD. 14, vrk. 282 b-283 a) nefer kayıtlıdır. Tavukçu köyünde yazılı nefer 1520'de 40 (bkz. BOA.TD. 79, s. 188-189), 1554'de 40 (bkz. BOA.TD. 287, s. 250-251), 1574'de 61 (bkz. TKGM.KKA.TD. 14, vrk. 260 a-260 b)'dir. Ezine Pazarı köyünde ise 1520'de 127 müslim, 13 gayrimüslim (bkz. BOA.TD. 79, s. 137-139), 1554'de 181 müslim, 15 gayrimüslim (bkz. BOA.TD. 287, s. 245-248), 1574'de 322 müslim, 21 gayrimüslim (bkz. TKGM.KKA.TD. 14, vrk. 257 a-258 b) nefer kayıtlıdır.

yılında mevcut olan 33 köyün tamamı³⁴ 1520 yılı tahririnde görülmektedir. Bu köylerin dışında daha önceki tahrirlerde görülmeyen Avşacıklar ve Elmalar mezraları ile daha önceki tahrirlerde kayıtlı olup meskûn olmayan Kertan Bükü mezrası 1520 tahririnde meskûn hale gelmiştir. Adı geçen bu mezralar 1574 tahririnde tekrar nüfus barındırmayan yerleşmeler arasında yer almıştır. Ayrıca, 35 vergi nüfusu bulunan Boğabağı köyü ilk defa 1520 tahririnde kayıtlıdır. Yeni kurulan köy veya meskûn hale gelen mezralara rağmen nüfusta yaşanan bu düşüşün nedeni bölgede meydana gelen gelişmelerde aranmalıdır. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı tahtına geçtiği 1512 yılında Şah İsmail, Rumlu Nur Ali Halife'yi Anadolu'ya göndererek kendilerine bağlı sofuları toplamasını emretti. Konya'da bulunan ve kardeşinin hükümdarlığını tanımayan Sultan Ahmed'in Yavuz ile mücadeleye girişmesini fırsat bilen Nur Ali Halife Şebinkarahisar'dan başlayarak Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum bölgesinde kendilerine bağlı Kızılbaşları ayaklandırdı. Faik Paşa komutasındaki bir grup Osmanlı askerini yenen ve Tokat'a girerek Şah İsmail adına hutbe okutan³⁵ Nur Ali Halife, çeşitli mücadelelerden sonra beraberindekilerle beraber Erzincan'a Şah İsmail'in yanına döndü. Bu karışıklıklar sırasında Anadolu'da 50 bin civarında insan öldü.³⁶ Bu bölgede cereyan eden bir başka Kızılbaş isyanı ise Bozok Türkmenlerinden olup Turhal halkından Celal adındaki tımarlı sipahi tarafından yanına topladığı yirmi bin kişi ile gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'ni uğraştıran bu isyan Celal'in 1518 yılında Erzincan Akşehir'inde yakalanıp başının kesilmesi ve taraftarlarının dağıtılması ile bastırılabilmiştir.³⁷ Gerek bazı köylerin Turhal'a bağlı olmaktan çıkarılması, gerekse Kızılbaş isyanları sırasında yaşanan ölümler,³⁸ doğal afet meydana gelmesi,³⁹ Nur Ali

³⁴ 1485 tarihinde nüfus barındıran, fakat 1520 tarihinde Kazabad nahiyesine bağlanan İnepazarı, Tavukçu ve Erkilet köyleri kapsam dışı bırakılmıştır.

³⁵ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 34-35; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yay., Ankara 1994, s. 253; Adnan Gürbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s.33. Hoca Sadeddin Tokat'ın Şah İsmail taraftarlarınca ele geçirilmesini "Kızılbaş dahi Tokat'a gelüb ol hudûda fiten-i 'azîme tohmun saçdı çün ol tarafın Etrâki meveddet-i Kızılbaş idiler re'âyâ-yı memleketden çok ilhâd-pîşe ol bidâd-pîşelere munzamm olub memâlik-i mahrûseyi pâ-y-mâl eylediler" şeklinde anlatır, bkz. Hoca Sadeddin, *Tacü't-tevârih*, C. 2, İstanbul, 1279, s. 194.

³⁶ Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 193.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., C. II, s. 297 ve Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. II, Tercüman Yay., (Çeviren: İsmail Erünsal), s. 498-499.

³⁸ Osmanlı-Safevi mücadelesi sırasında Anadolu topraklarında ölümlerin yaşandığı muhakkaktır. Fakat Safevi kaynaklarında, Osmanlı müelliflerinin ifade ettiği Osmanlı Devleti'nin 40.000 kızılbaş defter edip öldürdüğü şeklindeki rivayetinden hiç bahis yoktur. Aynı dönemde Teke bölgesinde çıkan isyanlardan bahseden Safevi kaynaklarının böyle bir olay olsaydı bahsetmemeleri mümkün değildir, bkz. Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s. 6-7.

Halife'nin isyan sonrası yandaşlarının önemli bir kısmını beraberinde götürmesi,⁴⁰ 1520 yılı tahririnin yapıldığı dönemde⁴¹ Bozoklu Celal isyanının vuku bulması 1520 yılında Turhal Kazası'nda yıllık nüfus artış hızında meydana gelen eksi yönlü gelişmeyi açıklamaya yeterli olabilir. Bu nedenlerin yanına, Kızılbaş isyanları nedeniyle bazı kişilerin yaşadıkları köyleri terk ederek kendilerini daha güvende hissettikleri bölgelere kaçmış ve bu nedenle de tahrire kaydedilmemiş⁴² olabileceklerini de eklemek gerekir. Hattı zatında, mevcut veriler XV-XVI. yüzyıl Anadolu'sunda siyasal-toplumsal istikrar koşullarındaki değişimler ile nüfusun dalgalanmaları arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.⁴³ Nitekim 1485-1520 yılları arasındaki eksi yönlü yıllık nüfus artış hızının aksine, 1520-1574 yılları arasında vuku bulan ve yüksek sayılabilecek %0 19,45 oranında yıllık nüfus artış hızının nedeni bölgedeki siyasal ve istikrar koşullarındaki iyi yöndeki değişimdir. Bu nedenle, 1520-1574 yılları arasında aynen Turhal Kazası'nda olduğu gibi Turhal'a komşu durumdaki kazalarda da yıllık nüfus artış hızı yüksek olmuştur. Bu dönemde, Tokat Kazası kırsalında yıllık nüfus artış hızı %0 17,82, Niksar Kazası kırsalında ise %0 21,49

³⁹ 1509 yılında kroniklerin "Küçük Kıyamet" olarak nitelendirdikleri bir deprem olmuştur. Kırk beş gün süren ve Anadolu'da pek çok yeri tahrip eden deprem İstanbul kadar Çorum gibi Turhal'a yakın bölgeleri de etkilemiş ve ağır hasar vermiştir. Bu depremden başka Çorum, Amasya ve Tokat bölgesinde 1543, 1579 ve 1590 yıllarında da depremler olmuştur, bkz. Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, A thesis submitted to the university of Manchester for the degree of Ph.D. in the faculty of arts, Department of Middle Eastern Studies, Manchester 1993, s. 172. Ayrıca bkz. Ahmet Şimşirgil, a.g.m., s. 466.

⁴⁰ Bu olayların dışında da çeşitli dönemlerde Anadolu topraklarından İran tarafına kısmi bir göç vuku bulduğuna dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Örneğin, "... Amasya, Tokat ve Çorum levendlerinden yigirmi nefer kimesne **Kızılbaş vilayetine** kaçub ....", Mühimme Defteri (MD) 3, s. 477, hkm 1422 (1560 tarihli). Benzer duruma örnek teşkil edecek bazı vakalar tahrirlere de yansımıştır, örneğin Karye-i Ozan tâbi'-i Sivas mâlikâne vakf-ı Evladlık üzere der tasarruf-ı Mahmud bin Hacı Ali mezkur Mahmud **kızılbaş olub** emlaki emr-i şerif ile bey' olundukda ..... , TKG.M.KKA.TD. 14, vrk 59 b; Karye-i İki Kilise tâbi'-i Sivas der nezd-i Horahun mezbur karyenin mâlikânese olub zikr olunan mâlikânese nısfı **Kızılbaş giden** Mahmud Çelebi veled-i Ali **kızılbaş gitedikde** Abdulgani Çavuş zikr olunan mâlikânese dergah-ı mualladan satun alub ..... , TKG.M.KKA.TD. 14, vrk 92 a. Ayrıca bkz. Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Vadi Yay., Ankara 2002.

⁴¹ Ahmet Şimşirgil, 1520 tarihli 79 numaralı tahririn yazımına 1517 veya 1518 yıllarında başlanmış olabileceğini ifade etmektedir, bkz. Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 5.

⁴² Bazı tahrir defterlerinde reayasının gelip yazılmadığına dair kayıtlar mevcuttur, bkz. BOA.TD. 123, s. 444; BOA.TD. 71, s. 200. Buradan hareketle Kızılbaş isyanlarının yaşandığı bir bölge olan Turhal Kazası için de benzer durum varsayılabilir.

⁴³ Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 174.

olarak gerçekleşmiştir. Niksar ve Turhal kazalarının XVI. yüzyılın ortalarına ait tahrir defterleri mevcut değildir. Fakat Turhal'ın komşusu durumundaki Tokat Kazası'nın 1554 tarihli tahriri bulunmaktadır. Tokat kırsalının 1520-1554 yılları arasındaki yıllık nüfus artış hızı % 14,72 iken 1554-1574 yılları arasındaki artış oranı ise yıllık % 23,10'dur. Benzer durum Sivas Kazası kırsalında da mevcuttur.⁴⁴ Buradan hareketle, Turhal Kazası'nda da benzer durumun yaşandığı ve XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfus artış hızının daha fazla olduğu varsayılabilir. Bu durum 1520'lerden sonra Turhal'ı da içine alan Orta ve Kuzey bölgelerindeki siyasal istikrar ve huzur ortamı ile alakalıdır. Fakat aynı durum 1520-1575 yılları arasında Osmanlı-Safevi mücadelesinin sürdüğü Doğu Anadolu bölgesi için geçerli değildir.⁴⁵ Osmanlı-Safevi mücadelesinin Doğu Anadolu bölgesinde meydana getirdiği istikrarsızlık nedeniyle pek çok köyün harap ve perakende⁴⁶ olduğu ve bu bölgedeki yerleşmelerin göçler nedeniyle nüfus kaybettiği bilinmektedir.⁴⁷ Bu bölgelerde yaşanan kargaşalar nedeniyle hem batıya hem de İran tarafına bir göç olgusundan bahsedilebilir. 1520-1574 yılları aralığında Turhal Kazası'nda vuku bulan yüksek yıllık nüfus artış hızının nedenlerinden biri bahsi geçen bölgelerden batıya yönelen göçle açıklanabilir.⁴⁸ Aynı durum Turhal'a yakın bölgelerden Tokat, Niksar ve Sivas

⁴⁴ Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 163.

⁴⁵ Huricihan İslamoğlu-İnan, *a.g.e.*, s. 175-176.

⁴⁶ Örneğin, "Zikr olunan sekiz bin iki yüz kırk sekiz akça Körkün nâm karye Mirliva hassı olub lakın kırk seneden (1520'lere denk gelmektedir) mütecâviz **hâli ve harâbe olmağla** tımarlık tarikiyle Ebu Bekir nâm kimesneye tevcih olunub ....", TKGM.KKA.TD 142, (Behisni Kazası), vrk 268 a-268 b. Erzurum, Erzincan, Kemah, Bayburd ve çevresine ait evkaf defterinde de Kızılbaş isyanları sırasında harap hale gelen köylerden bahsedilmektedir, "... ve hâric ez-defter ba'zı mahûf derbend ve memerr-i nâsda vâki' olan kurâda kadîmden zâviyeler vaz' olunub ahâlisi Kızılbaş fetretinde perâkende olub gitmek ile kurâ ve zevâyâ **hâli ve harâbe** kalub eyle ..... sâbıku'z-zikr olan ba'zı evkâfın kurâları vâdilerde vâki' olub Kızılbaş fetreti zamanından berü kırk elli yıl mikdârı **hâli ve harâbe** kalub", BOA.TD.199, s. 4. Benzer kayıtlar için aynı defterde bkz. s. 25, 47, 59. Sıkıntı sadece köylerde değil bazı şehir merkezlerinde de vardı. Örneğin, 1540 yılında Erzurum sadece 21 nefer barındıran ve karışıklıklar nedeniyle harap olmuş bir şehir merkezidir. Nitekim 1540 tarihli Tahrir Defterinde Erzurum şehir merkezi için düşünülen notta, Kızılbaş ve Gürcü fetretinde şehrin ahâlisinin dağıldığı ve bu nedenle uzun zamandır harap ve boş olduğu, padişahın emri ile kalesinin tamir olunup hisar eri ve gönüllü yazıldığı, henüz reaya toplanmadığı fakat eski mahallelerin tekrar yazıldığı, kale içinde dışında oturan reayası geri geldiğinde hukuk ve rûsumlarını havâss-ı hümayûn eminlerine teslim etmeleri yazıldığı, bkz. BOA.TD. 205, s. 15.

⁴⁷ Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 122.

⁴⁸ Huricihan İslamoğlu-İnan, incelediği bölgedeki yıllık binde 20'lik nüfus artış hızını yüksek bulmaktadır. Genel olarak endüstri öncesi toplumlarda doğurganlığın yüksek olduğu varsayılmaktadır. Buna karşın, yıllık binde 20'lik nüfus artış hızı için ölüm oranlarının çok düşük oranda seyretmesi gerekir. Fakat 16. yüzyıldaki ölüm ve doğum eğilimlerini bilememekteyiz. Bu nedenle, söz konusu artışı İslamoğlu, iç göç verilerine

için de geçerlidir. Nitekim Turhal kırsalında 1520 yılında 8 nefer şarki,⁴⁹ 1574 yılında ise 5 nefer şarki⁵⁰ göçmen kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlar, Osmanlı-Safevi mücadele sahalardan Turhal'a da bir göçmen akışı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. 1485 ve 1520 tahrirlerinde şehir merkezinde birer Türkmen kaydının olması bölgedeki aşiretlerden bazı kişilerin yerleşikliğe geçiş eğiliminde olduğunu göstermektedir. Göçmen kayıtlarına daha yoğun olarak özellikle XVI. yüzyılın ortasına ait tahrirlerde rastlanıldığı düşünüldüğünde, Turhal'ın bu devreye ait tahririnin olmayışı değerlendirme için bir eksikliklerdir. Fakat Tokat'ın 1554 tarihli tahririnde reaya arasında pek çok Yörük⁵¹ kaydının olması bu dönemde aşiretler arasında yerleşik hayata geçme yönünde bir eğilimin olduğunu gösterir. Buradan hareketle XVI. yüzyılın ikinci yarısında aşiretlerden bazı kişilerin Turhal köylerine yerleştiği söylenebilir. 1520-1574 yılları aralığındaki yüksek nüfus artış hızının bir diğer nedeninin ise yukarıda da bahsedildiği üzere Kızılbaş isyanlarından dolayı daha güvenli bölgelere kaçtıkları ve 1520 tahririnde yazılmadıkları düşünülen bir kısım reayanın bölgede meydana gelen istikrar sonrası köylerine dönmeleri olduğu düşünülebilir.⁵² 1455-1574

---

bağlamaktadır (bkz. Huricihan İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 173) Nitekim Faroqhi de Osmanlı dönemi Anadolu'sunda ortalama yaşam süresi hakkında bilgi olmaması nedeniyle, artan fazla nüfusu göçe bağlamaktan başka çıkar yol olmadığını belirtmektedir (bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 327). Evangelia Balta'nın çalışmasında da, bazı Balkan köylerinde artan anormal nüfus göçe bağlanmıştır, (bkz. Evangelia Balta, *Rural and Urban Population In The Sancak of Euripos In The Early 16th Century*, Athens 1992, s. 93-94. Ayrıca bakınız Göç bölümü (immigration) , s. 97-98. Evangelia Balta, bu bölümde köylere yapılan göçlerin bulunduğu köy nüfusuna oranını yüzde bazında da vermiştir.)

⁴⁹ BOA.TD. 79, s. 312, 313, 318, 324. Şarkiyân kayıtları için bkz. Alpaslan Demir, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda ....", s. 51-66.

⁵⁰ TKG.M.KKA.TD. 14, vrk. 102 a, 104 a, 107 a.

⁵¹ Örneklemeler için bkz. BOA.TD.287, s. 10, 11, 13,14, 15,17, 54,57. Kazabad Nahiyesi'ne bağlı Üzmüş mezrasını şenletmiş olan Sıraçlı cemaati vergisini vererek burada ziraat yapmaktadır, bkz. BOA.TD.287, s. 245.

⁵² Örneğin, Bayburd, Kemah, Erzincan, Erzurum ve çevre bölgeleri için tutulmuş olan evkaf defterinde, Kızılbaş fetretinde halkı dağılmış olan yerleşmelerin harap ve boş oldukları vurgulandıktan sonra, yeni tahrir yapılırken o yerleşmelerde daha önce yaşamış olanların devletin burada sağladığı güvenli ortam nedeniyle geri dönmeleri durumunda herkesin eski yerinde oturmasına izin verilmesi ve bu bölgenin şenlendirilmesi için gerekli adımların atılması yerel yöneticilerden istenmiştir, bkz. BOA.TD. 199: "..... ve hâric ez-defter ba'zı mahûf derbend ve memerr-i nâsda vâki' olan kurâda kadimden zâviyeler vaz' olunub ahâlisi Kızılbaş feterâtında perâkende olub gitmek ile kurâ ve zevâyâ **hâli ve harâb** kalub eyle olsa vilâyet-i mezbûre müceddeden kitâbet olundukda ol hâli ve harâbe olan kurânun ahâlisinden ba'zı kayd-ı hayâtda olanları Hazret-i Hudâvendigâr-ı gerdûn-iktidârın eyyâm-ı 'adâletinde vilâyet emn ü emân üzre âsûde-hâl olmağla **gelüb her biri yerlü yerine mütemekkin olub şenleyüb** ..... ba'zı evvelden harâb ü yebâb olub girü ihyâsı lâzım olan kurâyâ ve ba'zı mahûf derbendlerde ber-karâr-ı sâbık ihdâsı lâzım olan mahallere zâviyeler vaz' idüb evkâfi pâdişâh-ı

yılları arasında bütün bu nüfus dalgalanmalarına karşın Turhal kırsalında yıllık nüfus artış hızı ‰ 10,92 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bahsi geçen dönemde Turhal Kazası nüfusu “tabii artış” olarak nitelendirilebilecek bir oranda artış göstermiştir.

Nüfus ve Ekilebilir Arazi

Osmanlı Devleti’nde, kırsal bölgelerde mevcut olan nüfusun temel geçim kaynağı topraktı. Bu bağlamda kırsal bölgeler ya kendi topraklarını işleyen ya da toprağı olmamasından dolayı başkalarının toprağında çalışan köylülerden oluşmaktadır. Nitekim tahrir defterlerinde kırsal bölgelerde sakin reyanın isimleri altına kaydedilen çift, nim, ekinlü, bennak, caba, mücerred gibi kayıtlar, adı geçen reyanın ziraat amaçlı tasarruf ettiği toprak miktarını göstermektedir. Temel birim olan ve çift tabir edilen toprak miktarının bölgeye ve verimine göre 60-150 dönüm⁵³ arası olduğu bilinmektedir. Nim ise çiftin yarısına tekabül etmektedir. Bennak ya da ekinli bennak olarak yazılan reyanın elinde bulunan toprak miktarı ise, nim çiftten daha az olan yerleri ifade etmektedir.⁵⁴

---

zıllullahı hallede Allâhu mülkehu kibelerinden her kangı karyede vâki’ olmuş ise mahsûlünden birer ve ikişer çiftlik ta’yîn ve takdîr idesiz deyü emr olunub ve sâbıku’z-zıkr olan ba’zı evkâfın kurâları vâdilerde vâki’ olub Kızılbaş fetreti zamânından berü kırk elli yıl mikdârı hâli ve harâb kalub hâliyâ vilâyet-i mezbûre Hudâvendigâr Hazretlerinin eyyâm-ı sa’âdetlerinde **şenelmeğe** yüz dutub etrâf ü cevânibde **perâkende olan ahâlisi girü gelüb cem’ olub** evkâf-ı mezbûrun divânileri emr-i pâdişâhiyle şenelüb ma’mûr olmak şartıyla sipâhiye virilmek ile ...”, s. 4. Benzer diğer kayıtlar için bkz. s. 25,47, 59.

⁵³ Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu”, *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 581-582.

⁵⁴ Çalışmanın ileriki sayfalarında ele alınacağı üzere toplam ekilebilir arazi miktarının *tahmini olarak* tekabül ettiği çift miktarını bulabilmek için çifte dönüştürmede kullanılacak oranlar 2 kile=1 dönüm; 200 kile=1 çift; 1 kıt’a=20 kile; 10 mud=1 çift; 1 kıt’a=20 kile; 4 bennak=1 çift olarak kabul edilmiştir. Ahmet Kankal, ekinli bennakların ne kadarlık bir araziye karşılık geldiğini kesin olarak tespit etmenin mümkün olamayacağını ifade etmiş, fakat çift ve bennakların ödedikleri vergi miktarına bakarak bennakın çiftin 1/3 nispetinde olabileceğini belirtmiştir, (bkz. Ahmet Kankal, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 139-140. Bu doktora tezi yayınlanmıştır ancak kitaba ulaşılammıştır, bkz. Ahmet Kankal, *XVI. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı 2009) Bir çiftin tam olarak kaç dönüme tekabül ettiği bilinmediği gibi aynı bölgede bütün çiftlerin aynı dönüme karşılık gelmediği de aşıkardır. Dolayısıyla, yapılacak olan toplam ekilebilir arazi miktarının çifte dönüştürülmesi ve bunun için kullanılan oranlar sadece genel eğilimi göstermek için yapılan tahmini bir hesaplamalardır. Ahmet Kankal’ın bennak için yaptığı oranlama Turhal Kazası’na uygulandığında tam olarak aynı sonuç çıkmamaktadır. Nitekim 1455 tarihli ilk tahrirde çift-bennak vergi oranlaması köylerdeki kayıtlara bakıldığında 57-18, 42-13 ve 36-7 olmak üzere üç farklı şekildedir. Buna göre çift-bennak nisbeti 1/3 ile 1/5 arasında değişmektedir. Son tahrirde ise çift-bennak vergi oranlaması 57-18 ve 42-13 şeklinde

Tahrir defterlerinde köy ya da mezralarda meskûn olan reayanın isimleri altına yazılan çift, nim veya bennak ifadeleri toprak tasarruf eden ve bir hane olarak nitelenen evli reayayı, cabalar hane sahibi evli fakat bennak ya da bennaktan daha büyük miktarda işleyecek toprağı bulunmayan reayayı, mücerredler ise bekar ve üzerlerine kayıtlı toprağı bulunmayan reayayı tanımlar.⁵⁵ Turhal Kazası kırsalında köy ve mezralarda sakin olan reayanın XV ve XVI. yüzyılda çift-hane sistemi çerçevesinde mevcut toprak durumları tabloda görülmektedir (bkz. Tablo III).

Tablo III: Turhal Kazası Nüfusu (1455-1574).

	(1455) BOA.TD. 2				(1485) BOA.TD. 19				(1520) BOA.TD. TD 79		(1574) TKGM.KKA.TD. 12	
	986	%	871 ⁵⁶	%	1355	%	1192 ⁵⁷		1122	%	3179	%
Hane	863	87,52	755	86,68	1014	74,83	886	74,33	885	78,88	1478	46,49
Mücerred	123	12,48	116	13,32	341	25,17	306	25,68	237	21,12	1701	53,51
Çift	186	18,87	166	19,05	81	5,98	69	5,89	57	5,08	33	1,04
Çift ve Nim	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,17	3	0,09
Nim	243	24,64	224	25,72	376	27,76	347	29,11	354	31,56	338	10,63
Nim ve Nim	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0,09
1,5 Nim	0	0	0	0	2	0,14	2	0,1	0	0	0	0
Nim ve Bennak	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0,53	5	0,16
Bennak	72	7,3	59	6,78	80	5,9	69	5,79	89	7,93	110	3,46
Caba	324	32,86	270	31	420	31	350	29,33	334	29,78	907	28,53
Belirsiz	38	3,85	36	4,13	55	4,05	49	4,1	43	3,83	79	2,49

olup, tam olmamakla birlikte 1/3 nispetindedir. Dolayısıyla, çift, bennak, zevle gibi tabirlerin oranlamasında net bir şey söylemek güçtür. Ama ortaya konacak tahmini ama makul bir oranlama ile genel eğilimi değerlendirmek de mümkündür. Nitekim Osman Gümüşçü, çalışma alanı olan Larende'de ekilebilir araziye hesaplarken bennakların çifte dönüşüm oranını hem 1/3 hem de 1/4 olarak hesaplayarak sonuçları tablosuna yansıtmıştır, bkz. Osman Gümüşçü, s. 203.

⁵⁵ Karesi kanunnamesinde olduğu üzere bazı kanunnamelerde bennak, hiç toprağı olmayan evli yani hane reisi olarak nitelendirilmektedir, bkz. Deniz Karaman, "16. Yüzyılda Ayaş Kazası –İktisadi Tahlil Denemesi-", *Bellelen*, LXVI/246, s. 427. "... Hiç yeri olmayub evli olanlardan resm-i bennak oniki akçe ve ...", Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar*, C. 1, İstanbul 1943, s. 22.

⁵⁶ Daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İnepaazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması sonucu elde edilen verilerdir.

⁵⁷ Daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İnepaazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması sonucu elde edilen verilerdir.

Tablodaki hane-mücerred oranlamasında dikkat çeken en önemli özellik XVI. yüzyıl sonunda mücerred⁵⁸ oranının hane oranını geçmiş olmasıdır. Cook, nüfusun artışıyla birlikte evlenmemiş yetişkinlerin oranında bir artış olabileceğini ifade etmekte, fakat mücerredlerin XVI. yüzyıl başlarında Hamid'deki % 3 gibi çok düşük oranına da, XVI. yüzyıl sonlarında Aydın'daki % 43 gibi yüksek oranına da şüpheyle bakmaktadır.⁵⁹ Tahrir defterleri verilerine göre XVI. yüzyıl sonlarında mücerred sayısında bir artış olduğu muhakkaktır. XVI. yüzyıl sonlarına doğru mücerred sayısında belirgin bir artış yaşanmasına karşın, hane mücerred oranlaması bölgeye göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, XVI. yüzyılın sonunda mücerred oranlaması Turhal'a coğrafi olarak yakın konumdaki Niksar'da % 47, Tokat'ta % 45, Arım'da % 42,⁶⁰ Amasya'da % 40⁶¹ iken birbirlerine coğrafi olarak yakın konumdaki üç bölgeden Darende'de % 27, Besni'de % 30 ve Nehrülcevaz'da % 29'dur.⁶² Çift ve nim oranları ele alındığında Niksar, Tokat ve Arım'da XVI. yüzyılın başı ile sonu arasında aşırı bir düşüş söz konusu iken, bu aşırı düşüş Darende, Besni ve Nehrülcevaz'da görülmemektedir.⁶³ Dolayısıyla, coğrafi olarak iki farklı bölgedeki kendi içlerindeki benzerlik ve bölgeler arası farklılık aslında toprağın üzerindeki nüfus baskısının oranı ile alakalı olmalıdır. Nitekim mücerred oranının artışı, nüfusun

⁵⁸ Mücerred kavramı, genel itibarıyla her hangi bir iş görebilir (kisbe kâdir) bekar kişiyi niteler. Mücerredlerin hangi yaştan itibaren kaydedildikleri ise muammadır. Örneğin, Aydın mufassalında mücerred için 17-18 yaşına varmış ifadesi kullanılmıştır: "... ve mücerred kisbe kâdir oğlan ki onyediy onsekiz yaşına varmıştır defter(de) mücerred kayd oldum demek mukayyed değildir altı akça resm-i mücerred vire bir evden kaç nefer olursa bu makule kisbe kadir oğlan resm-i mücerred vire ...", TKGM.KKA.TD. 144, vrk. 318 a. Bir liva kanununa göre ise, 25 yaşça balığ (erişkin) olup babasının yanında bir işte çalışıp gelir ve kazanç sağlayan kimseye mücerred denilmektedir, bkz. Hüseyin Arslan, *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, Kaknüs Yay., 1. Basım, 2001, s. 93; Mücerred olarak kaydedilen kişilerin yaşları üzerine çalışma yapan Geza David, Macaristan bölgesi tahrirleri ekseninde mücerred için en düşük yaş limitinin 12 mi 14 mü olabileceği sorusuna cevap aramaktadır, bkz. Geza David, "The Age of Unmarried Male Children in the Tahrir-Defters (Notes on the Coefficient)", *Acta Orientalia*, XXX1 (3), 1977, s. 347-357. Mücerred tabiri için ayrıca bkz. Michael A. Cook, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁵⁹ Michael A. Cook, *a.g.e.*, s. 26.

⁶⁰ Bkz. Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 253.

⁶¹ Oktay Özel, *a.g.t.*, s. 149.

⁶² Bkz. Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 253.

⁶³ Niksar'da 16. yüzyılın başında çift ve nimlerin vergi nüfusuna oranı % 40'a yakın iken yüzyılın sonunda % 7,5'lardadır. Benzer durum Tokat'ta da görülmekte ve çift ve nim oranlaması % 32'den % 9'a, Arım'da % 34'den % 11,5'a düşmüştür. Darende'de çift ve nim oranlaması yüzyılın başında % 27 iken yüzyılın sonunda bir miktar azalma ile % 20 olmuştur. Besni'nin % 41 olan çift ve nim oranlaması % 42'ye yükselmiş iken, yüzyılın ortasına ait defteri bulunan Nehrülcevaz'da % 43 olan çift ve nim oranlaması yüzyılın sonunda % 29'a düşmüştür, bkz. Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 253.

mevcut toprak üzerindeki baskısına bağlı olarak, “iktisadi ve içtimai hayattaki değişmelerin”⁶⁴ bir göstergesi olabilir. Sosyolojik bir olgu olan evliliklerin gecikmesi⁶⁵ bu çerçevede değişimin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Cook da, kesin bir yargıdan kaçınarak mücerred sayısındaki artışın geç evlenmelere bağlanabileceğini ifade etmektedir.⁶⁶ Fakat mücerred sayılarının ihtiyatlı kullanılması gerektiğini savunan Mehmet Öz, bu durumun geç evlenmeler olarak yorumlanabileceği gibi, kayıt esasının değişmesi ile de alakalı olabileceğini belirtmektedir.⁶⁷ Mücerred sayılarının ihtiyatlı kullanılmasına örnek olabilecek veriler olmasına karşın,⁶⁸ XVI. yüzyıl sonunda yaşanan mücerred artışı olgusunu da göz ardı etmemek gerekir.

Kırsal bölgelerdeki reayanın tasarrufunda bulunan toprak miktarları oranlarını gösteren tabloya bakıldığında (bkz. Tablo III), 1455-1574 aralığında çift, nim ve bennak miktarı toprak tasarruf eden reaya sayısı 449’dan 492’ye yükselerek kısmi de olsa artış göstermesine karşın, bu şekilde toprak tasarruf eden reayanın toplam nefere oranı % 52’den % 15’e düşmüştür. Ayrıca 1455’de çift miktarı yer tasarruf eden reaya sayısı % 19 oranı ile 166 iken bu sayı 1574 yılında % 1 oranı ile 33 olmuştur. 1455-1574 yıllarında nim miktarı yer tasarruf eden reaya sayısı 224’ten 338’e yükselse de toplam nefere oranlamada % 26’dan % 11’e inmiştir. Reaya isimleri altına kaydedilmiş olan çift ve nimler çifte dönüştürülerek hesaplandığında 1455 yılında toplam 278 çift var iken bu sayı 1574 yılında 212’dir. Bir başka ifade ile devletin bütünlüğü koruma çabasına

⁶⁴ Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sabib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 228.

⁶⁵ İnsan ve çevre üzerine çalışmalar yapmış bir teoriyensen olan Robert Malthus’a göre seks ve açlık biyolojik bir ihtiyaçtır. Bu anlamda en zor olan ikinci ihtiyacı karşılamaktır. Bu açıdan insan sayısı ile yiyecek miktarı arasında bir dengesizlik oluşacaktır. Bu durumu engellemek için alınan tedbirlerin başında evliliği geciktirmek olmuştur, bkz. Robert W. Kates, “İnsan-Çevre Geleneği: Takip Edilmeyen, Halen Bizi Bekleyen Yol”, (Çev. Yılmaz Arı), *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 212; Malthus’un benzer görüşleri için ayrıca bkz. Haluk Cillov, *Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları*, İstanbul 1960, s. 22-23.

⁶⁶ Michael A. Cook, *a.g.e.*, s. 65.

⁶⁷ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, 1991, s. 437.

⁶⁸ “Mücerred rakamların ihtiyatlı kullanılmasına dair Divriği ve Darende kazaları bilgileri örnek verilebilir. Divriği kazasının 408 nolu (1530 tarihli) defterinde 1346 gebran haneye karşılık 34 mücerred, 252 nolu (1548 tarihli) defterinde 1605 gebran haneye karşılık 386 mücerred ve 153 nolu (1569 tarihli) defterinde 2256 gebran haneye karşılık 113 mücerred kayıtlıdır. Darende kazasının ise, 408 nolu defterinde 350 gebran haneye karşılık 3 mücerred, 252 nolu defterinde 391 gebran haneye karşılık 44 mücerred ve 153 nolu defterinde 218 gebran haneye karşılık 2 mücerred kayıtlıdır. İspençe vergisinin nefer üzerinden alınması hasebiyle, tahrir emininin mücerredleri, vergi anlamında etkisizliği nedeniyle, tam olarak kaydetme ihtiyacı hissetmediği aşıkardır”, bkz. Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 250.

karşın, çiftlerin % 24'ünün bütünlüğü bozularak çift olmaktan çıkmıştır.⁶⁹ Dolayısıyla, Turhal Kazası'nda çift bütünlüğünün korunduğu söylenemez. Aslında bütün bu rakamlar toprak üzerindeki artan nüfusun ve ata toprağı üzerinde genişleyen ailelerin baskısını ortaya koymaktadır. 1455-1574 yıllarında caba sayısı oldukça fazla bir şekilde 270'ten 907'ye yükselmiş olsa da toplam nefere oranı 2 puanlık bir düşüşle % 31'den % 29'a gerilemiştir. Toprak üzerindeki baskıyı en iyi gösterecek olan evli fakat üzerlerine kayıtlı, zemin ve baltalık yerler hariç, toprağı bulunmayan cabaların oranının düşük kalmasının nedeni mücerred sayısıdır. Evli ve hane olarak nitelendirilen; çift, nim, bennak ve caba olarak kaydedilen reaya sayısına göre cabaların oranı 1455 yılında % 36, 1574 yılında ise % 61'dir. Dolayısıyla, mücerred sayısının yüksekliği de bir gösterge olabileceği gibi, özellikle caba sayısının yüksekliği ekilebilir arazi miktarının yetersizliği ile alakalı olmalıdır.⁷⁰

Nitekim mevcut ekilebilir toprak üzerindeki nüfus baskısının bir sonucu olarak, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren⁷¹ daha çok çift, nim ve bennakların kardeşler, amca çocukları ya da akraba dışı şahıslarla ortak işlenmeye başlandığı görülmektedir. Ortak olarak yazılan bu kişiler ekseriyetle caba ya da mücerredlerdir.⁷² Bu durum, artan nüfusa bağlı olarak artış gösteren ve işleyecek toprağı bulunmayan caba ve mücerredlerin toprak üzerindeki baskısına da delalettir (bkz. Tablo IV).

⁶⁹ Nitekim kanunnamelerde de ifade edildiği üzere devletin parçalanmamasına özen gösterdiği çiftlikler, Anadolu'nun pek çok kazasında olduğu gibi Manisa Kazasında da kırsalda görülen nüfus artışına bağlı olarak parçalanmıştır. Emecen, bu durumu daha çok kişiye toprak temin edebilme endişesinden kaynaklandığını ifade etmektedir, bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 232.

⁷⁰ Benzer sonuçlar için bkz. Biray Çakmak, "Çepni, Çandır ve Okçulu Köyleri Örneğinde Tahrir Defterlerine Dayalı Bir Mikro-Tarih Analizi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S. 13, 2010, s. 47.

⁷¹ Turhal kazasına ait 16. yüzyılın ortasına ait mufassal tahrir defteri maalesef şu an için mevcut değildir. Fakat toprakların müşterek yazılmasına dair kayıtların 16. yüzyılın ortalarından itibaren etkili olmaya başladığına dair bkz., Alpaslan Demir, a.g.t., s. 257.

⁷² "Ölen raiyyetin birden fazla oğlu varsa bazısı çift, bazısı bennâk yazılır, bennâke babasının yerinden hisse verilerek atalarının yerine birlikte tasarruf ederler ve çift resmini kardeşler birlikte öderler. Ölen kişinin oğullarından bazısı evli, bazısı bekâr ve bekâr olan da kisbe kadirse kanuna göre kanuna göre ata çiftliğini ortaklaşa ziraat ederler. Ölen raiyyetin küçük yaşta iki oğlu varsa arazi bunlara taksim edilip evlileri bennâk yazılır.", bkz. Mehmet Öz, "Reâyâ", *TDVİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 492.

Tablo IV: Turhal Kazası'nda Ortak İşlenen Topraklara Dair Kayıtlar (1455-1574)

	(1455) BOA.TD. 2			(1485) BOA.TD. 19			(1520) BOA.TD. TD 79			(1574) TKGM.KKA.TD. 12		
	Toplam Sayı	Müştereklik	%	Toplam Sayı	Müştereklik	%	Toplam Sayı	Müştereklik	%	Toplam Sayı	Müştereklik	%
Mücerred	123/1167 ³			341/ 3067 ⁴			237	1	0,42	1701	2	0,12
Çift	186/166	8/8	4,3/4,8	81/69	6/6	7,41/8,7	57	9	15,8	33	29	87,9
Çift ve Nim	0			0			2			3	3	100
Nim	243/224	4/4	1,64/1,8	376/347	23/2	6,12/6,3	354	47	13,3	338	300	88,8
Nim ve Nim	0			0			0			3	3	100
1,5 Nim	0			2/2			0			0		
Nim ve Bennak	0			0			6	1	16,7	5	5	100
Bennak	72/59			80/69	3/3	3,75/4,4	89	10	11,2	110	66	60
Caba	324/270			420/350			334	1	0,3	907	4	0,44
Belirsiz	38/36			55/49			43	1	2,33	79		
Nefer	986/871	12/12	1,22/1,4	1355/ 1192	32/3 1	2,36/2,6	1122	70	6,24	3179	412	13
Hanc	863/755	12/12	1,39/1,6	1014/886	32/3 1	3,16/3,5	885	69	7,8	1478	410	27,7
Çift,Nim, Bennak Sayısı	501/449	12/12	2,4/2,7	539/487	32/3 1	5,94/6,4	508	67	13,2	492	406	82,5

Tabloya bakıldığında, 1455 yılında çift, nim ve bennak olarak kaydedilmiş olan reaya üzerindeki müştereklik bildiren kayıt oranı % 2,4 iken 1574 yılına gelindiğinde % 83'dür. Bu durum, artan nüfusun çift, nim ve bennak miktarı toprak tasarruf edenleri daha fazla baskı altına aldığını gösterir.⁷⁵ 1574 yılında 2 mücerred ve 4 caba reaya üzerinde müştereklik kaydı vardır. Bahsi geçen reayaların tasarrufunda olan 5-10 kilelik gibi ufak zemin parçalarına dahi müştereklik kaydı düşülmüştür. Çift ve nim miktarı toprak tasarruf eden

⁷³ İkinci rakamlar daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İne pazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması ile elde edilen sonuçlardır.

⁷⁴ İkinci rakamlar daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İne pazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması ile elde edilen sonuçlardır.

⁷⁵ Bu baskıya karşın, toprak bütünlüğünü bozmamak için toprak bir kişi üzerine kaydedilip, ortak kullanıma dair kayıtlar düşülmektedir, bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskan ve Nüfus (1485-1576)", *Bellekten*, LVII/219 (1994), s. 521.

reayanın % 90'ında, ellerinde daha az miktarda yer bulunan bennakların bile % 60'ında müştereklik kaydının olması durumu daha net ortaya koymaktadır.

1574 tarihli tahrirde reaya üzerinde müştereklik bildiren⁷⁶ toplam 412 kayıt vardır. Bu kayıtların yaklaşık % 42'sinde (170 adet) mevcut toprağın kardeş ya da kardeş çocukları⁷⁷ ile birlikte işleneceği ifade edilmiştir. Çekirdek aile olarak nitelendirilebilecek kardeş veya kardeş çocuklarından biraz daha uzak amcalar, amca çocukları, kardeşler ile birlikte amca ve/veya amca çocukları⁷⁸ gibi akrabalarla birlikte müşterek kayıtlar % 7 (28 kayıt) civarındadır. Reaya üzerine düşülen 15 notta (% 3,5) toprağın kardeşler ile birlikte yakın akraba dışı olarak nitelenebilecek şahıslarla ortak işleneceği kaydedilmiştir.⁷⁹ Reaya üzerine kayıtlı toprakların 198'inde (müştereklik ifade eden kayıtların % 48'i) kardeş, kardeş çocukları, amca ve amca çocukları ile birlikte, toprağın daha fazla bölünmesinin önüne geçmek amacıyla, ortak işleneceğine dair notlar düşülmüştür. Toprağın akraba dışındakilerle ortak işleneceğine dair 45 (% 11) kayıt bulunmaktadır.⁸⁰ Ayrıca 15 kayıta ise toprağın kardeşler ile birlikte yabancı şahıslarla ortak işleneceği ifade edilmiştir.⁸¹ Bu da üzerinde müştereklik bildiren kayıtların yaklaşık % 15'inde toprağın yabancı şahıslarla birlikte ortak yazıldığı anlamına gelmektedir. Bu durum yine nüfusun toprak üzerine baskısına delalet etmektedir. Becâ-yı hod (kendi yerine, 66 adet), becâ-yı pedereş⁸² (babalarının yerine, 68 adet), becâ-yı X⁸³ (başka bir şahsın yerine, 20 adet) şeklinde düşülen kayıtlar ise müştereklik bildiren kayıtların % 32'sine denk gelmektedir. Ortak olarak yazılan şahısların büyük bir çoğunluğunun caba ya da mücerred oldukları göz önüne alındığında, bu kayıtlar hem devletin toprakların daha fazla parçalanmasının önüne geçmek için yaptığı bir uygulama, hem de nüfusun toprağa olan baskısının önüne geçmek için attığı bir adım olarak düşünülebilir.

⁷⁶ Cook, bu tür kayıtların zuhur edebilecek her hangi bir anlaşmazlığın çözümüne yönelik olduğunu ifade etmektedir, Cook, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁷ Ma'a birâdereş; Ma'a birâderân; Ma'a birâderzâde; Ma'a birâderzâdegân vb. kayıtlar.

⁷⁸ Ma'a birâdereş ve ammuş; Ma'a birâdereş/ân ve ammuzâdegân; Becâ-yı ceddîş ma'a ammuzâdegân; Becâ-yı pedereş ma'a birâdereş ve ammuzâdegân; Becâ-yı pedereş ma'a ammuş ve birâderzâde vb. kayıtlar.

⁷⁹ Becâ-yı pedereş ma'a birâdereş ma'a Mehmed ve Receb; Ma'a birâdereş ve Bünyad; Becâ-yı hod ma'a birâderân ve Piri ve Hasan ve İlbeği veledân-ı Mahmud vb. kayıtlar.

⁸⁰ Becâ-yı pedereş ma'a Hızır bin Mümin; Becâ-yı ceddîş ma'a Kaya veled-i İlyas; Ma'a Halil; Ma'a Himmet ve Ahmed ve Hızır ve Halil vb. kayıtlar

⁸¹ Ma'a birâderân ma'a Üveys; Becâ-yı pedereş ma'a birâderân ve Seydi Ahmed vb. kayıtlar.

⁸² Feridun Emecen, becâ-yı peder şeklindeki kayıtların babalarının vefatı sonrası onun yerine toprağı tasarruf eden mücerredleri kast etmesinin muhtemel olduğunu ifade etmektedir, bkz. Feridun Emecen, *a.g.e.*, s. 234.

⁸³ Becâ-yı Ahmed, Becâ-yı Mehmed vb. şekilde geçmektedir. Şahıs isimleri "X" olarak nitelendirildi.

Turhal'a sınır olan Tokat Kazası kayıtları içerisinde bazı reayanın üzerinde "balta yeri X⁸⁴ kilelik" şeklinde kayıtlar mevcuttur. Bazı yerleşmelerde ise, "mezkûr karyenin hududunda re'âyâsı kûhîden feth ittüğü yerlerün mahsûlü ve rûsûmu ve karye-i mezbûreye sonradan gelüb tavattun iden re'âyânın rûsûmu karye-i mezbûre hâsılıyla mahsûb olduğu kayd olundu" açıklaması olmasına karşın, reayaların üzerinde "X kilelik" şeklinde geçen kayıtlarda açıkça baltalık ifadesi bulunmamaktadır.⁸⁵ Dolayısıyla, bu tür kayıtların da "baltalık" kategorisine dâhil edilmesi kanaati hasıl olmaktadır. Baltalık tabiri, reaya tarafından tarıma açılan araziye ifade eder. Baltalık olarak nitelendirilen arazi, ağaç veya çalılıklar temizlenerek ya da fiziki olarak tarıma elverişsiz taşlık vs. topraklar, yapılan çalışmalarla ziraata açılarak elde edilmektedir.⁸⁶ Yılmaz Kurt, XVI. yüzyıl boyunca mülk edinmenin en açık işlediği yolun, "kendi baltasıyla açmak"⁸⁷ olduğunu ifade etmektedir. Cook, çeşitli tahrir ve kanunnamelerde geçen "taşın, ağacın arıdub", "bir yerün kimesne kökün sökse", "sonradan kütiğin söküb açılan yerler", "balta açuğu" ifadelerinin de baltalık tabirini karşıladığını belirtir.⁸⁸ Ayrıca bazı tahrirlerde, baltalığa izafeten daha ziyade "balta yeri" ya da "... reayası kûhîden feth ittüğü .." tabirleri kullanılsa da, "... boz ve matrab araziden feth olunan ...", "... kûhîden ve boz ve maraziden feth ...", "... an kûhî kûşide ..."⁸⁹ gibi ifadeler de kullanılmıştır. Turhal'a ait kayıtlarda açıkça "baltalık" ifadesi görülmemektedir. Fakat sadece 1574 tarihli defterde bazı reayanın ismi üzerinde "X kilelik"⁹⁰ ifadeleri yazılmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu kayıtlar "baltalık" olarak değerlendirilebilir. Tokat ve Sivas kazalarında baltalık kayıtlarının XVI. yüzyılın ortasına ait tahrir defterlerinde olduğu⁹¹ göz önüne alınırsa, Turhal'ın o devre ait tahririnin elimizde mevcut olmaması sebebiyle, Turhal'da da benzer durumun yaşanmış olabileceği varsayılabilir.

⁸⁴ 3 kilelik, 4 kilelik vb. şekilde geçmektedir. Sayılar "X" olarak nitelendirilmiştir.

⁸⁵ Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 281.

⁸⁶ Eğer reaya, sipahiden izin almadan kendine bu tür tarla açarsa, sipahi üç yıl tapu talep edemez ve elinden alamaz. Üç yıl sonunda sipahi, öncelik hakkı yeri ihya edende olmak üzere tapu talebinde bulunabilir. Bu durum için Mehmet Öz, Osmanlı Devleti'nin atıl durumdaki yerlerin tarla olarak açılmasını teşvik etme siyasetinin yansıması olduğunu söylemektedir, bkz. Mehmet Öz, "Reâyâ", s. 492.

⁸⁷ Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 64

⁸⁸ Michael A. Cook, *a.g.e.*, s. 79.

⁸⁹ Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 281.

⁹⁰ 2 kilelik yer 1 dönüme eşittir, bkz. Michael A. Cook, *a.g.e.*, s. 22.

⁹¹ Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 282.

Tablo V: 1574 Tarihinde Turhal Kazası'nda Baltalık Kayıtları

Baltalıklar	Kayıt adedi	Toplam Kile
Nim	17	146
Caba	13	159
Mücerred	3	27
Bennak	3	33
TOPLAM	36	365

1574 tarihinde reaya üzerine “X kilelik”⁹² şeklinde düşülmüş olan 36 kayıt mevcuttur. Bunlardan 17’sinin “nim çift” toprak tasarruf eden reayanın üzerine kaydedilmiş olması önemlidir. Bu 17 kayıt “nim çift” toprak tasarruf eden reayanın % 5’ine denk gelmektedir. 1574 yılında “nim çift” sahibi reayanın % 89’unda müşterek toprak kullanımına dair kaydın bulunduğu göz önüne alındığında, bu kişilerin bir çıkar yol olarak baltalık yer açmış oldukları düşünülebilir. Aslında % 5 oranı düşük görünse de nüfusun toprak üzerindeki baskısını hissettirmesine güzel bir örnektir. Ayrıca, caba veya mücerredler üzerinde de bu tür kayıtların olması ve yukarıda da ifade edildiği üzere bunlardan bazılarının müşterek kullanıma dair kayıtlar düşülmesi nüfusun toprak üzerindeki baskısına delalet eder.

Baltalık kayıtları dışında, zemin kayıtlarının da dikkat çektiğini ifade etmek gerekir. Toprak üzerindeki nüfus baskısının bir diğer yansıması, zemin miktarlarında kendini göstermektedir. Nitekim 1455 yılında Turhal Kazası’nda sadece 4 zemin kaydı var iken, 1574 yılına gelindiğinde kaydedilen zemin sayısı 106’ya yükselmiştir.

Tablo VI: Turhal Kazası’nda Zemin Kayıtları (1455-1574)

	1455	1485	1520	1574
Zemin Aded	4⁹³	7⁹⁴ / 6⁹⁵	11	106
Çift	4	6 / 6	8	24
Nim		2 / 1	4	58
Öküzlük			1	
Bennak		1 / 1		20
Kilelik				47
Zelve				1
Mud			16	13

⁹² 3 kilelik (1 adet), 5 kilelik (3 adet), 6 kilelik (1 adet), 7 kilelik (1 adet), 8 kilelik (3 adet), 9 kilelik (10 adet), 10 kilelik (8 adet), 15 kilelik (8 adet) ve 20 kilelik (1 adet).

⁹³ 1 adet “zemin-i re’âyâ çiftlik dört”, BOA.TD. 2, s. 216.

⁹⁴ Biri çift ve diğeri bennak olmak üzere iki adet “zemin-i mevkûp” vardır, bkz. BOA.TD. 19, s. 176, 190.

⁹⁵ İkinci sayılar, daha doğru sonuca ulaşabilme adına 1520 ve 1574 yılında Turhal’a bağlı olmayan Erkilet, Tavukçu ve İnepazarı köyelerine ait verilerin göz ardı edilmesinin sonucudur.

Baltalık yerlere göre daha büyük olan bu tarlalar zemin olarak kaydedilmiştir. Zemin sayısında görülen artış, mevcut toprakların parçalanması suretiyle elde edilmiş olabileceği gibi, yeni toprakların tarıma açılması ile de elde edilmiş olabilir. Ayrıca, 1520 yılında kayıtlı mevkûf arazinin bir kısmının da zemine dönüştüğü söylenebilir.⁹⁶ Hattı zatında, mevcut zeminlerin önemli bir kısmı caba olarak kaydedilmiş reayanın tasarrufundadır. Bu durum, toprak üzerindeki nüfus baskısının bir başka göstergesidir.

Turhal Kazası'nın tahmini ekilebilir arazi miktarına ulaşabilmek için çiftlik verilerine de bakmak gerekir. Bu çerçevede çiftlik-i hassa,⁹⁷ çiftlik-i mâlikâne, çiftlik-i zaviye veya şahıs isimleri ile kaydedilmiş olan çiftlik-i X⁹⁸ kayıtlarının dökümü tabloda görülmektedir (bkz. Tablo VII).

Tablo VII: Turhal Kazası'nda Çiftlik Kayıtları (1455-1574)

	1455			1485			1520			1574		
	Çift	Nim	Çift ve Nim	Çift	Nim	Çift ve Nim	Çift	Nim	Çift ve Nim	Çift	Nim	Çift ve Nim
Çiftlik-i hassa	1/0 ⁹⁹	19/18		21/18 ¹⁰⁰			13	1	2	11	1	4
Çiftlik-i mâlikâne		1/1		5/5	1/1		3	1	1	3	1	1
Çiftlik-i zaviye				2/1			1		1	1		1
Çiftlik-i X		2/2		1/1			2			1		
TOPLAM	1/0	22/21		29/25	1/1		19	2	4	16	2	6

⁹⁶ İlerideki mevkûf kayıtlar ile ilgili açıklamaya bakınız.

⁹⁷ Hassa çiftlikler, "sipahinin kendi nam ve hesabına işlettiği ve fakat mülk statüsünde bulunmayan toprak parçalarını" nitelendirmektedir, bkz. Feridun Emecen, a.g.e., s. 223. Hassa kaydedilen yerler sadece çiftliklerden müteşekkil olmayıp, bağ, değirmen, çayır gibi yerler de hassa olabilmektedir, bkz. Deniz Karaman, a.g.m., s. 446. Halil İnalçık, I. Süleyman'dan önce her sipahi tasarrufuna bir çiftlik genişliğinde arazi ve bir bağ, çayır, meyve ağaçları, değirmen verildiğini ifade etmektedir. Hassa olarak bilinen bu tasarruf biçimiyle sipahinin, bağımlı köylülerin sağladığı emekle bütün bu mal varlığını idare edebileceği düşünülmektedir, bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. 1, (Çeviren: Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul 2000, s. 160. Hassa çiftlikler, doğrudan sipahi tarafından işlenebildiği gibi, kiraya verilmek suretiyle de işletilebilmekteydi. Bu tür çiftlikler, reaya çiftliklerinden farklı usul ve kaidelerle bir takım askeri vazifeler karşılığında çiftçi askerlerin tasarrufuna verilmekteydi, bkz. İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 179.

⁹⁸ Çiftlik-i Ahmet ya da Çiftlik-i Mehmed şeklinde geçen kayıtlardaki isimler X olarak nitelendirildi.

⁹⁹ İkinci rakamlar daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İne pazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması ile elde edilen sonuçlardır.

¹⁰⁰ İkinci rakamlar daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İne pazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması ile elde edilen sonuçlardır.

El-mevkûfât¹⁰¹ başlığı ile yazılmış olan tarımsal arazilerin verileri ise aşağıdaki tablodadır (bkz. Tablo VIII).

Tablo VIII: Turhal Kazası'nda Mevkûf Kayıtları (1455-1574)

El-mevkûfât	1455	1485	1520	1574
Çift		8	3	
Nim		13	44	3
Bennak			18	
Nim ve Bennak			1	
TOPLAM ÇİFT	0	14,5	30,25	1,5

İlk defa 1485 yılında görülmeye başlayan ve toplam 14,5 çiftte tekabül eden mevkûfların arazi miktarı 1520 yılında toplam 30 çift ile iki katına çıkmıştır. 1574 yılına gelindiğinde ise mevkuf kayıtlarına rastlanamayacak derecede azalmış ve toplam çift miktarı 1,5'a düşmüştür. Bu durum 1520 yılında mevkûf olarak kaydedilen arazinin bir kısmının 1574 yılında zemin olarak kaydedilmesi ile alakalıdır. Nitekim 1520 tarihinde Hamide köyünde Hızır, Menteşe, Ali Fakih, Ahmed, İsmail, Ümmet ve Hamza adına 7 nim mevkûf arazi kayıtlıdır.¹⁰² 1574 yılına gelindiğinde bu köyde mevkûf kaydına rastlanmamaktadır. Fakat daha önce mevkûf olarak kaydedilen 7 yerden 4'ünü, Hızır, Menteşe, Ahmed ve Ümmet, artık zemin kaydı olarak görmekteyiz.¹⁰³ Benzer bir örnek Serpin köyünde de mevcuttur. 1520 yılında bu köyde 10 nim ve 2 bennak mevkûf kaydı var iken,¹⁰⁴ 1574 yılında mevkûf kaydına rastlanmamaktadır.¹⁰⁵ Fakat 1520 yılındaki mevkûf kayıtlarından bennak olarak kayıtlı İshak 1574 yılında bennak zemin ve nim olarak kayıtlı Abdî nim zemin olarak görülmektedir. Bu şekilde çoğaltılabilecek örneklerden anlaşıldığı üzere, mevkûf olarak kaydedilmiş olan arazinin bir kısmı sonraki dönemde zemin olarak yazılmıştır. Geri kalanların ise reaya üzerine çift-hane sistemi çerçevesinde kaydedilmiş olması muhtemeldir. Bu durum yine nüfusun toprağa olan baskısı ile alakalıdır.

Yukarıda, tek tek ele alınan çift-hane sistemi (reaya isimleri altına kaydedilen), çiftlik, zemin, baltalık ve mevkûf kayıtlarının çiftte dönüştürülmüş¹⁰⁶ miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir (bkz. Tablo IX). Burada özellikle

¹⁰¹ Eski kullanıcılarının adıyla rezerv olarak bırakıldığı görülen bu topraklar tarımsal üretime katılmış ve ekeceği toprağı bulunmayan köylüler tarafından ekilmiştir, bkz. Ali Açık, "XV-XVI. Yüzyıllarda Artukabad Kazası'nın Sosyal Yapısı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 25, Erzurum 2004, s. 189. Mevkuf zeminlerle ilgili bazı açıklamalar için bkz. Mehmet Öz, a.g.e., s. 191-193.

¹⁰² BOA.TD. 79, s. 310-311.

¹⁰³ TKGM.KKA.TD. 12, vrk. 102 a-102 b.

¹⁰⁴ BOA.TD. 79, s. 318.

¹⁰⁵ TKGM.KKA.TD. 12, vrk. 95 b-96 a.

¹⁰⁶ Çifte dönüştürmede 2 kile=1 dönüm; 200 kile=1 çift; 1 kıt'a=20 kile; 10 mud=1 çift; 1 kıt'a=20 kile; 4 bennak=1 çift olarak kabul edilmiştir.

belirtilmelidir ki, çifte dönüştürme ile elde edilen sonuçlar sadece bir tahmindir. Çift, nim ya da bennak olarak ifade edilen yerlerin tam olarak kaç dönüm olduğu belli olmadığı gibi, aynı bölge içerisinde tüm çiftlerin, nimlerin veya bennakların aynı miktarda dönüme tekabül etmeyeceği de aşikârdır.¹⁰⁷ Fakat bu durum, tahmini rakamlar da olsa mevcut durum üzerinden yorum yapmamıza engel değildir. Aşağıdaki tabloya göre mevcut ekilebilir toprakların asıl yekûnunu çift-hane sistemi çerçevesinde reaya isimleri altına kaydedilen çift, nim ve bennaklar oluşturmaktadır. Bu tür kayıtlar 1455 yılında toplam 293 çifte tekabül ederken, 1574 yılında 241 çifte karşılık gelmiş ve düşüş göstermiştir. Turhal Kazası ile aynı bölgede bulunan ve birbirlerine yakın konumdaki Arım, Nıksar ve Tokat kazalarında da¹⁰⁸ aynı düşüş yaşanmıştır.

Tablo IX: Turhal Kazası'nda Tahmini Ekilebilir Toprak Miktarı (1455-1574)

	1455	1485	1520	1574
Çiftlikler	12/10,5 ¹⁰⁹	29,5/25,5 ¹¹⁰	26	26
Zeminler	4/4	7,25/6,75	12	59,75
Çift-hane sistemi (Reaya ismi altına kaydedilen)	325,5/292,75	290,5/261,25	263,75	240,75
Baltahklar	0	0	0	2
Mevkuflar	0	14,5	30,25	1,5
ÇIFTE DÖNÜŞMÜŞ	341,5 / 308,75	342,25 / 312,5	332	330

Turhal Kazası'nın ekilebilir topraklarının çifte dönüştürülmüş hali ve Turhal kırsalında kayıtlı vergi nüfusu başına düşen ortalama çift miktarı ile Turhal kırsalında hane başına düşen ortalama çift miktarı tabloda görülmektedir (bkz. Tablo X).

¹⁰⁷ Bu konudaki açıklamalar için bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı ....", s. 433; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü ....", s. 520.

¹⁰⁸ Bkz. Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 289-290.

¹⁰⁹ İkinci rakamlar daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İne pazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması ile elde edilen sonuçlardır.

¹¹⁰ İkinci rakamlar daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İne pazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması ile elde edilen sonuçlardır.

Tablo X: Turhal Kazası'nda Nefer ve Hane Başına Düşen Tahmini Ekilebilir Toprak Miktarı (1455-1574)

	1455	1485	1520	1574
Dönüştürülmüş Toplam Çift	341,5 / 308,75¹¹¹	342,25 / 312,5¹¹²	332	330
Kırsal Vergi Nüfusu	986 / 871	1355 / 1192	1122	3179
Vergi nüfusu başına düşen çift miktarı	0,35 / 0,36	0,25 / 0,26	0,30	0,10
Kırsal Hane Vergi Nüfusu	863 / 755	1014 / 886	885	1478
Hane başına düşen çift miktarı	0,40 / 0,41	0,34 / 0,35	0,38	0,22

Turhal Kazası'nda hane başına düşen ortalama çift miktarı 1455 yılında 0,41 iken, 1574 yılında 0,22'ye düşmüştür.¹¹³ Turhal'a yakın Artukabad Kazası'nda da ekilebilir toprak miktarı 1455'de hane başına 0,50 iken 1574 yılında 0,27 olarak hesaplanmaktadır.¹¹⁴ Arım, Niksar, Tokat¹¹⁵ ve Amasya'da¹¹⁶ da hemen hemen aynı sonuçlara ulaşılmaktadır. Dolayısıyla bu bölgede hane başı düşen çift miktarı XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yarı yarıya azalmıştır. Cook, Aydın, Hamid ve Rum bölgelerinde yaptığı incelemelerde nüfus artışına oranla toprağın çok fazla artmadığını ortaya koymuştur. Cook'un belirttiği üzere, bir köylünün tasarruf ettiği arazi miktarı bir çiftin yarısından fazla değildir ve XVI. yüzyılın sonlarına doğru bu üçte bire ya da dörtte bire kadar düşmüştür ki yaklaşık orta kalitede 30 dönüm toprağa tekabül eder. Cook, bu miktar toprağın o dönem için yeterli görülebileceğini ifade etmektedir.¹¹⁷ Cook'un bulguları ile Turhal Kazası'ndaki veriler birbirini tamamlar niteliktedir. Nitekim artan nüfus baskısına bağlı olarak, bir hanenin tasarrufunda bulunan toprak miktarının düşüş gösterdiği ve XVI. yüzyıl sonlarında Turhal Kazası'nda bir hanenin tasarruf ettiği toprak miktarının yaklaşık 20-30 dönüm olduğu söylenebilir. Bir kısım toprağın nadasa bırakıldığı da göz önüne alındığında, Turhal köylüsünün ekilebilir arazi açısından sıkıntıda olduğu varsayılabilir.¹¹⁸

¹¹¹ İkinci rakamlar daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İnepazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması ile elde edilen sonuçlardır.

¹¹² İkinci rakamlar daha doğru bir yorum yapabilme adına 1520 yılı ve sonrasında Kazabad Nahiyesi'ne bağlanmış olan Erkilet, İnepazarı ve Tavukçu köyleri verilerinin çıkarılması ile elde edilen sonuçlardır.

¹¹³ 1455 yılına ait hesaba nüfus barındırmayan Öğüt karyesi ile bir adet mezranın bilgi olmaması nedeniyle ekilebilir arazi miktarı dâhil değildir. 1455 yılında ayrıca bir köy ile iki mezra harabe olarak kaydedilmiştir. 1574 yılına ait hesaba ise beş mezranın ekilebilir arazi miktarı bilgi olmaması nedeniyle dâhil değildir.

¹¹⁴ Ali Açık, "XV-XVI. Yüzyıllarda Artukabad ....", s. 190

¹¹⁵ Bkz. Alpaslan Demir, *a.g.t.*, s. 289-290.

¹¹⁶ 1576 yılında Amasya'da kilelik, kıta, müdlük ve zevle kayıtları hariç olmak üzere hane başına düşen çiftlik miktarı 0,24'dür, bkz. Oktay Özel, *a.g.t.*, s. 74

¹¹⁷ Michael A. Cook, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹⁸ Benzer sıkıntılar Larende'de de yaşanmıştır. Bu çerçevede bahsi geçen konunun Celali isyanlarına etkisine değinen Osman Gümüşçü, "Adı geçen etmenlerin hepsi önemli olmasına rağmen, bizim burada ayrıca belirtmek istediğimiz, köylü açısından en

Nitekim gerek baltalık ve zemin gerekse toprağın ortak kullanımına dair kayıtların yüzyılın sonunda önem arz edecek düzeye ulaşmış olması nüfusun toprak üzerindeki baskısına delalettir. Hattı zatında, aynen Turhal Kazası'nda olduğu gibi Anadolu'nun pek çok yerinde¹¹⁹ nüfus artış oranı ekilebilir toprak artış oranının çok üzerinde olmuştur. Tahrirlerde geçen vergi kalemleri incelendiğinde, 1455 yılında 11 köyden meyve ile ilgili vergi alınırken 1574 yılında meyvelerden vergi alınan köy sayısı 25 olmuştur. Ayrıca, bu kalemden alınan verginin toplam vergi içerisindeki payı¹²⁰ 1455 yılına göre 1574 yılında iki katına çıkmıştır. 1455 yılı tahririnde Turhal Kazası'nda arıcılığa yönelik bir vergi kaydı yokken, 1574 yılında 21 köyde arıcılık yapıldığına dair vergi kaydı bulunmaktadır. Koyun vergisi kaydı 1455 yılında 10 köyde var iken 1574 yılında koyun vergisi alınan köy sayısı 12 olmuştur. Koyun vergisinin toplam vergi miktarı içerisindeki oranı¹²¹ ise 0,95'den iki kat artarak 1,90'a çıkmıştır. Buğday, arpa gibi tahılların yetiştirilemeyeceği eğimli ya da taşlık alanlarda meyvecilik yapılabileceğinden¹²² hareketle Turhal köylüsünün tahıl üretiminde kullanamadığı toprakları değerlendirme adına ekstra bir çare olarak meyveciliğe yöneldiği, ya da tarım yanında hayvancılığa da önem vermeye başladığı söylenebilir. Buğday ya da arpa üretimi ile kıyaslanamayacak derecede cüzi de olsa 1574 tarihinden önceki tahrirlerde görülmeyen mercimek, bakla, nohud, burçak üretimi 1574 yılı tahririnde görülmektedir. Bu tür ürünlerin toprağı azotca zenginleştirdiği ve verimli hale getirdiği bilinmektedir.¹²³ Nüfusun toprak üzerinde baskısının yoğunlaştığı bir dönemde bu tür ürünlerin ekilmeye başlanması, köylülerin topraktan daha fazla yararlanabilme çabası olarak algılanabilir.¹²⁴

önemli faktör; tarım topraklarının parçalanması, tarımsal üretimin azalması ve buna bağlı olarak meydana gelen, kıtlık ile geçim sıkıntısıdır. Nüfus artışının tersine tarım topraklarının fazla artmaması ve olanların da parçalanması diğer faktörlere göre ön plana geçerek, tarımsal düzeni sürekli kötüye götürmüştür.”, yorumunu yapmaktadır, bkz. Osman Gümüüşü, *a.g.e.*, s. 186.

¹¹⁹ Mehmet Öz, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, s.70.

¹²⁰ Turhal Kazası'nın vergi miktarları ve oranları için bkz. Ahmet Şimşirgil, *a.g.m.*, s. 492.

¹²¹ Bkz. Ahmet Şimşirgil, *a.g.m.*, s. 492.

¹²² Sezai Ercişli, “Meyveciliğin Ekolojik İstekleri”, *Genel Meyvecilik*, (Editörler: Prof.Dr. Resul Gerçekçioğlu-Prof.Dr. Şükriye Bilgener-Prof.Dr. Arif Soylu), Nobel Yay., Ankara 2008,), s. 33-49.

¹²³ Nuri Güzel, *Toprak Verimliliği ve Gübreler*, Çukurova Üniv. Ziraat Fakültesi Yay., No:168, Ders Kitabı No: 13, Adana 1983, s. 158-159.

¹²⁴ Bu varsayımların yanı sıra, daha önce hiç yazılmayan ya da yazılsa bile miktarı düşük olan gelirlerin sonraki tahrirlerde zikredilmiş olması hem tahrir tekniğindeki değişim ve gelişimin bir yansıması hem de mali sıkıntılar nedeniyle devletin mikro ekonomideki hareketleri dikkate alarak gelirleri artırma girişimi olarak da değerlendirilebileceği akılda tutulmalıdır. Nitekim, Osmanlı Devleti'nde özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında

Sonuç

1455-1574 tarihleri arasında, normal sayılabilecek, yıllık % 11 nüfus artış hızı olan Turhal Kazası'nda nüfus artış oranı ile ekilebilir toprak artış oranı dengeli gitmemiştir. Nitekim tahrir defterleri verilerinden Turhal Kazası'nda toprak üzerinde nüfusun bir baskısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede çıkan en önemli sonuç, hane başına düşen ekilebilir arazi miktarının yarı yarıya azalmasıdır. 1574 yılı tahriri temelinde diğer tahrirler karşılaştırıldığında zemin kayıtlarının artması; baltalık kayıtlarının ortaya çıkışı; çift, nim ve bennak miktarında toprak tasarruf eden reayanın % 83'ünde toprağın müşterek kullanımına dair kayıtların bulunması; arı ve koyun yetiştiriciliği çerçevesinde hayvancılığın öneminin artması; meyveciliğe önem verilmesi; ürün çeşitliliğinin artması aslında nüfusun toprak üzerindeki baskısının yansımaları olarak düşünülebilir.

Tahrir defteri verilerinde çift, nim, bennak gibi tabirlerin tam olarak ne kadar bir araziye tekabül ettiği net olmadığından, ortaya koyulan rakamlar ve oranlar sadece bir tahmin olup, tahrir defterleri verilerine dayanarak toplam ekilebilir arazi miktarını tespit etmeye yönelik değildir. Fakat ortaya çıkan sonuçlar genel eğilimi yansıtması açısından önemlidir. Nitekim XVI. yüzyıl sonlarına doğru gidildikçe devletin içerisinde bulunduğu sıkıntılara paralel olarak köylünün de yaşam ve geçim şartları ağırlaşmıştır. Bir yandan artan nüfus ve bir yandan bu nüfusun ekilebilir toprak üzerindeki baskısı ve buna bağlı olarak kişi başı düşen üretim miktarında görülen düşüş, Celali isyanlarına giden süreçte ele alınması gereken önemli bir olgu olduğu söylenebilir.

---

yaşanan fiyat artışı ve buna bağlı olarak meydana gelen yüksek enflasyondan söz edilmektedir, (bkz. Ömer L. Barkan "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bellekten*, XXXIV/133-136 (1970), s. 557-607. Ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Bellekten*, XIII/51(1949), s. 497-568 ve Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Bellekten*, XIV/55(1950), s.319-411. Yaşanan mali buhran Osmanlı Devleti'nin gücünün doruğunda olduğu Kanuni döneminde dahi kendini hissettirmiş ve alınan bütün tedbirlere rağmen Mustafa Akdağ'ın ifadesiyle "Hiçbir tedbir Kanuni Süleyman'ı ve hazinesini yıldan yıla daha ağır bir para darlığı duymaktan kurtaramamıştır.", (bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İktisatî Tarihi (1453-1559)*, C. 2, Barış Yay., Ankara 1999, s. 293.) Fakat bütün bu gelişmelere karşın, mâli buhrana çare arayan devlet gibi şartları ağırlaşan köylünün de kendi geçimini temin etme adına bir takım girişimlerde bulunmuş olabileceği aşıkardır.

Kaynakça

1- Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Tapu Tahrir Defterleri: 2, 19, 71, 79, 123, 199, 205, 287, 408.

- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi

Tapu Tahrir Defterleri: 12, 14, 142, 144, 153.

2- Araştırma-İnceleme Eserler ve Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

3 Numaralı Mübime Defteri (966-968 / 1558-1560), Özet ve Transkripsiyon, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993.

AÇIKEL, Ali, "XV-XVI. Yüzyıllarda Artukabad Kazası'nın Sosyal Yapısı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 25, Erzurum 2004, s. 181-220.

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIII/51(1949), s. 497-568

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIV/55 (1950), s. 319-411

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi (1453-1559)*, C. 2, Barış Yay., Ankara 1999.

ARSLAN, Hüseyin, *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, Kaknüs Yay., 1. Basım, 2001.

BALTA, Evangelia, *Rural and Urban Population In The Sancak of Euripos In The Early 16th Century*, Athens 1992.

BARKAN, Ömer L., "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV/133-136 (1970), s. 557-607.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 1-25.

BARKAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunları*, C. 1, İstanbul 1943.

BRAUDEL, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, İmge Yay., Ankara 1993.

BULDUK, Üçler, *XVI. Asırda Karabısar-ı Sabib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

CİLLOV, Haluk, *Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları*, İstanbul 1960.

COOK, Michael Allan, *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, London Oxford University Pres, Newyork Toronto 1972.

- ÇAKMAK, Biray, “Çepni, Çandır ve Okçulu Köyleri Örneğinde Tahrir Defterlerine Dayalı Bir Mikro-Tarih Analizi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S. 13, 2010, s. 41-60.
- DAVİD, Geza, “The Age of Unmarried Male Children in the Tahrir-Defters (Notes on the Coefficient)”, *Acta Orientalia*, XXX1 (3), 1977, s. 347-357.
- DEMİR, Alpaslan, “16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi”, *Bilgi*, S. 50, Ankara 2009, s. 15-30.
- DEMİR, Alpaslan, “XVI. Yüzyıl Anadolusunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 28, Ankara 2011, s. 51-66.
- DEMİR, Alpaslan, “XVI. Yüzyılda Koğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme”, *Historystudies*, 3/2, 2011, s. 125-145.
- DEMİR, Alpaslan, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- EMECEN, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yay., Ankara 1989.
- ERCİŞLİ, Sezai, “Meyveciliğin Ekolojik İstekleri”, *Genel Meyvecilik*, (Editörler: Prof.Dr. Resul Gerçekçiöğlü-Prof.Dr. Şükriye Bilgener-Prof.Dr. Arif Soylu), Nobel Yay., Ankara 2008, s. 33-49.
- FAROQHI, Suraiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, (Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1994.
- FAROQHI, Suraiya-ERDER, Leila T., , “Anadolu Şehirsel Ağının Onaltıncı Yüzyıldaki Gelişimi”, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (Çeviren: Emine Sonnur Özcan), Doğu Batı Yay., Ankara 2006, s. 11-56.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, *XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, TTK Yay., Ankara 2001.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010.
- GÜRBÜZ, Adnan, “XV-XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehrinde İdari ve Ekonomik Yapı”, *Vakıflar Dergisi*, XXVI, Ankara 1997, s. 87-96.
- GÜRBÜZ, Adnan, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.
- GÜZEL, Nuri, *Toprak Verimliliği ve Gübreler*, Çukurova Üniv. Ziraat Fakültesi Yay., No:168, Ders Kitabı No: 13, Adana 1983.
- Hoca Sadeddin, *Tacü't-tevârih*, C. 2, İstanbul, 1279.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu”, *Bellekten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. 1, (Çeviren: Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul 2000.

- İSLAMOĞLU, Huri ve FAROQHI, Suraiya, “Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia”, *Review*, II, 3, 1979, s. 401-437.
- İSLAMOĞLU, Huri, “16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, s. 59-81.
- İSLAMOĞLU-İNAN, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yay., İstanbul 1991.
- KARAMAN, Deniz, “16. Yüzyılda Ayaş Kazası –İktisadi Tahsil Denemesi-”, *Bellekten*, LXVI/246, s. 421-501.
- KANKAL, Ahmet, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1993.
- KANKAL, Ahmet, *XVI. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı 2009
- KATES, Robert W., “İnsan-Çevre Geleneği: Takip Edilmeyen, Halen Bizi Bekleyen Yol”, (Çev. Yılmaz Arı), *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- KURT, Yılmaz, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 59-65.
- MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK Yay., Ankara 1990.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. II, Tercüman Yay., (Çeviren: İsmail Erünsal).
- ÖZ, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 66-73.
- ÖZ, Mehmet, “Reâyâ”, *TDVİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 490-493.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatik*, (Editör: Halil İnalçık-Şevket Pamuk), Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s. 17-32.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskan ve Nüfus (1485-1576)”, *Bellekten*, LVII/219 (1994), s. 509-537.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, 1991, s. 429-439.
- ÖZ, Mehmet, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul 1997, s. 77-90.
- ÖZ, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Camik Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1999.
- ÖZEL, Oktay, “Nüfus Baskısından Krize: 16.-17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihi'ne Bir Bakış”, *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of*

Turkey, (Papers, June 18-21, 1998, Bursa-Turkey), Morrisville: Lulu Press, 2006, s. 219-227.

ÖZEL, Oktay, "Population Changes in Ottoman Anatolia During The 16th and 17th Centuries: 'Demographic Crisis' Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 36, Cambridge University Press, 2004, s. 183-205.

ÖZEL, Oktay, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, A thesis submitted to the university of Manchester for the degree of Ph.D. in the faculty of arts, Department of Middle Eastern Studies, Manchester 1993.

SAVAŞ, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Vadi Yay., Ankara 2002.

SÜMER, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, TTK Yay., Ankara 1999.

ŞİMŞİRGİL, Ahmet, "XV ve XVI. Asırlarda Turhal", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 8, İstanbul 1997, s. 463-494.

ŞİMŞİRGİL, Ahmet, *Osmanlı Tayra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yay, Ankara 1994.

VARLIK, Mustafa Çetin, "Çaldıran Savaşı", *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 193-195.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.